עתיקות 107, התשפ״ב

שוק סוחרים מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית בחנות תגרים (ח׳אן א־תוג׳אר)

עדנה דללי־עמוס

מבוא

בחודשים מאי–יולי 2014 נערכה חפירת הצלה למרגלותיה הדרומיים־המזרחיים של המצודה שממערב לחנות תגרים (ח׳אן א־תוג׳אר), הנמצאת בצומת בית קשת, על כביש עפולה–צומת גולני (כביש מס׳ 65), בגליל התחתון (איור 1; נ״צ 23868/73641).[1] בחפירה נחשף מפלס של אדמה בהירה ומהודקת ושרידים של מוקד שרפה, שנמצאו בהם ממצאים רבים המתוארכים לתקופות הממלוכית והעות׳מאנית, המאות הט״ו–הי״ח

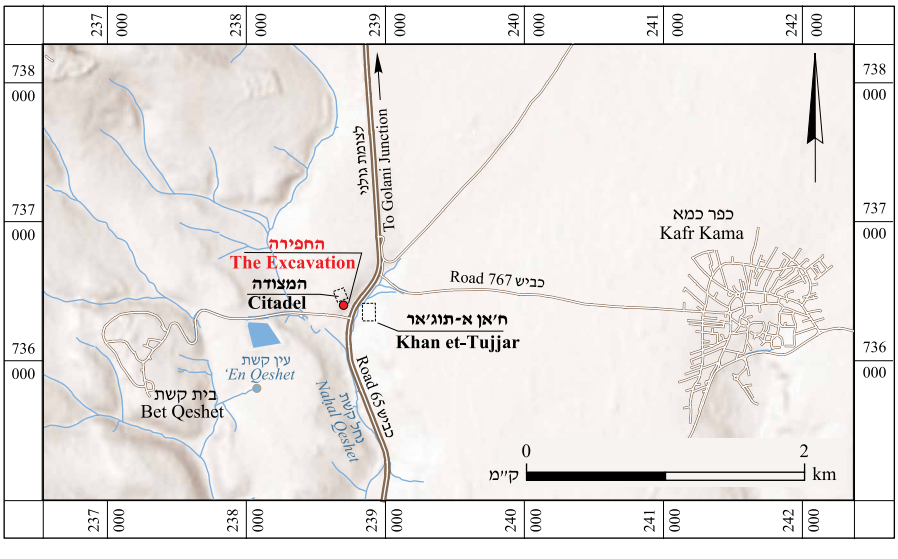

איור 1. מפת איתור.

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-7127) נערכה מטעם רשות העתיקות בניהולה של המחברת בעקבות תכנית להנחת צינור גז לאורך כביש מס׳ 65, העובר בתוואי של ערוץ נחל קשת. סייעו אנו ברון (מנהל שטח), ואליד אטרש (הנחיה מדעית), עדנה שטרן (קרמיקה), רועי לירן (מדידות), חגית טחן (ציור כלי חרס), דונלד צבי אריאל (נומיסמטיקה), עדנה דללי־עמוס (צילום), יוסי יעקובי (מנהלה) ופועלי כוח אדם משפרעם ומכפר מנדא.

לסה״נ. ממצאים אלה הם שרידים משוק סוחרים שהתנהל בשטח שבין המצודה לח׳אן לאורך מאות שנים ומוכר מהמקורות ההיסטוריים.

רקע היסטורי

הח׳אן ממוקם בתוך ערוץ נחל קשת השופע במעיינות ובצמחייה עבותה (איורים 1, 2); המצודה נמצאת בגדה המערבית של הנחל. מתקופת הברונזה המאוחרת ולאורך התקופות ההיסטוריות עברה בבקעה הצרה של ערוץ הנחל דרך ראשית, ״דרך הים״ (אהרוני 1987: 40), שקשרה בין דמשק בצפון לקהיר בדרום. בתקופה העות׳מאנית הצטלבה במקום דרך נוספת שכיוונה מזרח–מערב, דרב אל-חווארנה, שהובילה מעבר הירדן דרך נחל יבנאל, נחל אדמי, ובקעת בית נטופה אל עכו (גל 1983: 92; Karmon 1960:249–251).

ח׳אן א־תוג׳אר והמצודה נזכרים ביומני מסע של תיירים/חוקרים שנסעו ברחבי סוריה וארץ־ישראל במהלך התקופות הממלוכית והעות׳מאנית, המאות הט״ו–הי״ט לסה״נ, ופקדו את המקום. לתיאורי מסע אלה נוספו ידיעות מתעודות (פירמאן) רבות למדי, מטעם השלטון העות׳מאני, שחלקם מרוכזים במחקרה המקיף של ציטרין־סילברמן (Cytryn-Silverman 2010b:67–69).

במהלך התקופה הממלוכית, המאות הי״ג–הט״ו לסה״נ, נבנו לאורך הדרכים הראשיות ברחבי בלאד א-שאם, אזור הסהר הפורה שבין ארץ ישראל לפרת, כ־50 תחנות דרכים (ח׳אנים) לטובת הנוסעים בדרכים; ח׳אן א־תוג׳אר היה הגדול שבח׳אני הגליל (ציטרין־סילברמן 2006: 66–67). נתיבים אלה קשרו בין מרכזי האימפריה, שירתו נוסעים שעברו בדרכים לבדם או בשיירות, ואף סיפקו שירותי דואר. הח׳אנים שנבנו לאורך הדרכים הראשיות של הממלכה הממלוכית עודדו את המסחר המקומי והבין־לאומי והביאו להקמתם של שווקים מקומיים — מקום מפגש לסוחרים. שלהי התקופה הממלוכית מאופיינים בהיעדר יציבות שלטונית ובחוסר ביטחון בדרכים. בעלי הממון הם אלה שדאגו שהמסחר ימשיך להתקיים, וביוזמתם שופרו שירותי הדרכים, נבנו או שופצו מצודות דרכים והוצבו בהן חיילים ופרשים ששמרו על עוברי האורח תמורת תשלום של מס דרכים.

איור 2. נחל בית קשת, מבט לדרום.

על פי מקור משנת 1520 (Al-Nu‘aymi, *al-Daris*; ר׳ Cytryn-Silverman 2010b:148–149), את הח׳אן בנה בשלהי התקופה הממלוכית (1353–1444 לסה״נ) שאמס אל־דין אל־מוזליק, סוחר אמיד מדמשק, במקום שנקרא עיון א־תוג׳אר (מעיינות הסוחרים). מקור זה מתייחס למבנה הח׳אן הנמצא בערוץ הנחל, אך הוא אינו מזכיר את מבנה המצודה. החוקרים חלוקים בדעתם לגבי זמן בנייתה של המצודה. אנשי הסקר הבריטי ראו בשתי החורבות מכלול אחד וציינו כי הח׳אן הוא המבנה המזרחי והמצודה היא המבנה המערבי, הקטן; המצודה שמרה על הח׳אן (Conder and Kitchener 1881:395–396). לדעת גל, המצודה קדמה לח׳אן, והוא מייחסה למאות הח׳–הי׳ לסה״נ (Gal 1985:69–71; ר׳ דיון אצל Cytryn-Silverman 2010b:147–148).

בראשית התקופה העות׳מאנית הדרכים עדיין לא היו בטוחות. תעודה (פירמאן) משנת 1581 מלמדת, שהווזיר הגדול סינאן פאשה בנה מבנה צמוד למבנה הח׳אן כדי להגן על נוסעים ועולי רגל מפני התקפות של בדואים (Heyd 1960:110–113, No. 60). תעודה אחרת מאותה השנה מתייחסת למצודה ונכתב בה, שהיא יכולה לאכלס כ־200 שומרים (Heyd 1960:114, No. 64). בראשית המאה הי״ז לסה״נ שהה הנזיר הצרפתי רוג׳ר (Roger 1664:68–69) בח׳אן ותיאר את המבנה ואת המקום. הוא טען שהמקום שופע מים ושסוחרים רבים פוקדים אותו ומקיימים בו בכל יום שלישי שוק סוחרים גדול (וילנאי תשל״ו: 2133). בשנת 1649, תיאר ביומנו נוסע טורקי בשם אוליה צ׳לבי (Tshelebi) את הח׳אן ואת האגף החדש שבנה סינאן פאשה. הוא ציין שהמצודה נטושה ומשמשת רק בעת גשמים מחסה לצאן השומרים.[2] מאמצע המאה הי״ח לסה״נ המשיך מבנה הח׳אן לשמש אכסניה, ולצדו התקיים שוק הסוחרים אחת לשבוע (וילנאי תשל״ו).

בראשית המאה הי״ט לסה״נ ביקר במקום בורקהרדט, נוסע וחוקר תרבות המזרח משוויץ (Burckhardt 1822:333). הוא תיאר מבנה ח׳אן עזוב והרוס, שבחורבותיו גרות כמה משפחות ומוכרות קפה. הוא גם ציין שבכל יום שני בשבוע מתקיים במקום יריד גדול. חוקרים נוספים שביקרו במקום במהלך המאה הי״ט, ובהם בקינגהם (Buckingham 1821:456–457), גרן (תשמ״ה: 256), וילסון (Wilson 1880:56–57) ופורטר (Porter 1889:170), תיארו שוק גדול והומה, שהתקיים בימי שני לצד המבנים החרבים. בשנת 1895 הופיעה בכתב העת ״לוח ארץ ישראל״ פרסומת שהודיעה על קיומו של שוק אל־ח׳אן בכל יום שני, ״אחד מן השווקים היותר גדולים אשר בארץ״; שש שנים מאוחר יותר פורסם באותה במה כי ״שוק אל־ח׳אן נתבטל״ (לונץ 1895–1902: 30; ר׳ גם שטרן 1997: 93).

חפירות וסקרים קודמים

בתחום הח׳אן והמצודה נערכו חפירות, ובעיקר סקרים; השטח שביניהם לא נבדק. אנשי הסקר הבריטי סקרו לראשונה את הח׳אן ואת המצודה במחצית השנייה של המאה הי״ט לסה״נ (Conder and Kitchener 1881:396).[3] בשנת 1980 סקר את הח׳אן צבי גל (Gal 1985), ובשנת 1988 סקרו אותו חוקרים מבית הספר הבריטי לארכיאולוגיה (Lee, Raso and Hillenbrand 1992:62). בעקבות הסקר של גל נערכו בשנים 1993–1994 חפירות באגף הצפוני של הח׳אן בניהולו של מוקארי (מוקארי וגל 1998: 54*). ציטרין־סילברמן ערכה מחקר מעמיק על פונדקי הדרכים (ח׳אנים) בבלאד א־שאם, והיא תיארה את הח׳אן ואת המצודה, וכן הציגה אוסף של תעודות ומקורות היסטוריים (Cytryn-Silverman 2010b).

---

[2] לטענת פטרסן, המצודה יצאה משימוש באמצע המאה הי״ז לסה״נ, כנראה משום שלא היה צורך להחזיק בשני המבנים (Petersen 2001:200).

[3] מתוך הכתובים אפשר להבין ששני המבנים הם בני אותה תקופה ושימשו יחד (גל 1983: 92).

החפירה

בשטח שבין המצודה לח׳אן נפתחו ארבעה ריבועי חפירה (A–D; 100 מ״ר; תכניות 1, 2), ונחשפו מפלס חיים של אדמה מהודקת בגוון חום־כתום בהיר, מעורבת בשרידי אפר (L201–205) ומוקד שרפה (L215; כ־2 מ׳ קוטר; איור 3). המפלס השתרע על פני שטח גדול של אדמת שדה ואבני גוויל (L206, L211, L214, L216), ללא גבולות מוגדרים, ונמשך מעבר לגבולות החפירה (איור 4); מתחת למפלס זה נמצא סלע האם (L207, L209, L210).

במפלס החיים ובמוקד השרפה נמצאו ממצאים רבים למדי, ובהם שני מטבעות ברונזה (מנע׳יר) של הסולטן העות׳מאני מראד הג׳ (1574–1595 לסה״נ) ממטבעת מצר (מס׳ ר״ע 147570, 147571), כלי חרס רבים מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (המאות הי״ד–הי״ט לסה״נ; איורים 5–9), שתי טבעות ברונזה וחפצי מתכת (איור 10), שברים של כלים וצמידים מזכוכית (לא צוירו), מכלול עשיר של מקטרות (ר׳ Shapiro, this volume) ועצמות בעלי חיים (ר׳ מרום, כרך זה).

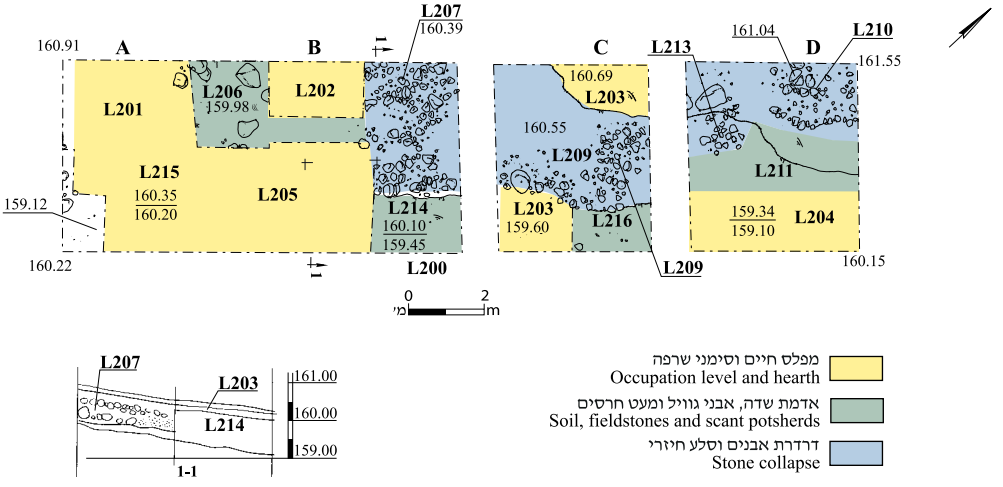

תכנית 1. תכנית וחתך.

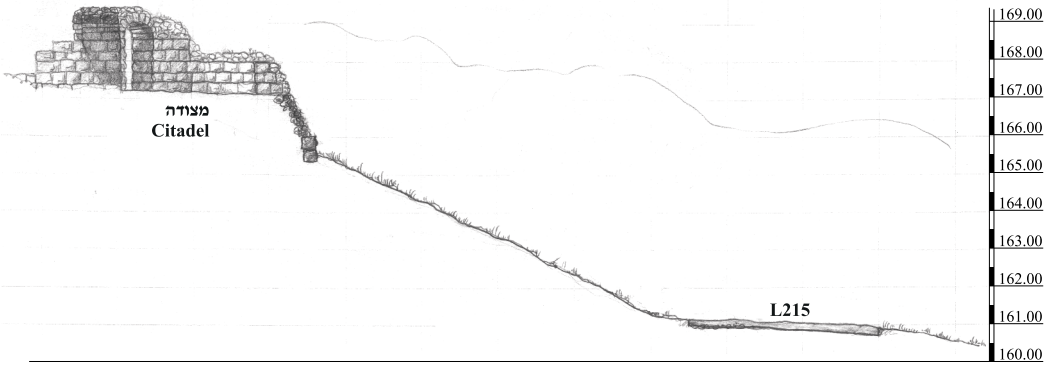

תכנית 2. חתך מהמצודה עד מוקד השרפה (L215), מבט לצפון.

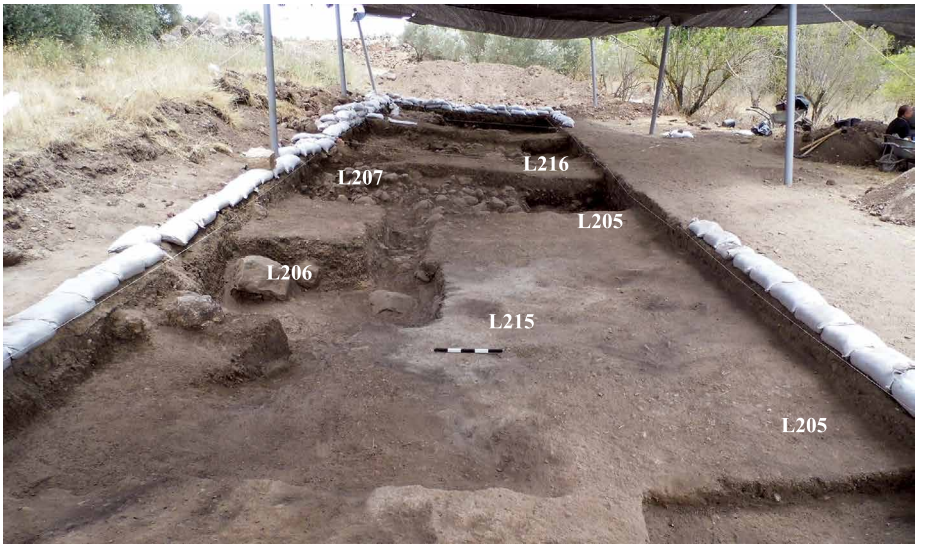

איור 3. מפלס החיים (לוקוסים L205, L211, L216), ומוקד השרפה (L215), מבט לצפון.

איור 4. מפלס החיים, מבט לדרום.

ממצא כלי החרס

מכלול כלי החרס דומה למכלולים אחרים שנמצאו באתרים בני התקופה, כגון צפת (כהן 2014; דללי־עמוס וגצוב תש״ף; Stern 2014b), יוקנעם (Avissar 2005), עכו (Stern 2013), רמלה (טורגה 2011; Cytyn-Silverman 2010a) ובית שאן (אבישר 2014). בדיון שלהלן נעשתה חלוקה כרונולוגית בין כלים מהתקופה הממלוכית לבין כלים המופיעים לראשונה בתקופה העות׳מאנית. בשני המכלולים נמצאו כלים מייצור מקומי, חלקם מזוגגים; בכלים מהתקופה העות׳מאנית יש גם כלי יבוא.

התקופה הממלוכית

כלי החרס נחלקים לשתי קבוצות: כלים שאינם מזוגגים (איור 5) — ובהם קערות עשויות ביד, קנקנים, פכיות וסיר לילה — וכלים מזוגגים (איור 6), ובהם מחבתות וכלי שולחן בייצור מקומי במגוון צורות ועיטורים.

כלי חרס שאינם מזוגגים

קערות עשויות ביד (איור 5: 1, 2).— נמצאו שני טיפוסי קערות. קערה מס׳ 1 פתוחה, מטיפוס II.1.4.1 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:88, Fig. 38:2–5) הנפוץ בתקופה הממלוכית, וקערה מס׳ 2 סגורה ונפוצה פחות. מקבילה למס׳ 2 נמצאה בחורבת דנעילה (Stern 2014a:75, Fig. 3:4; ור׳ גם Avissar 2009:10, Fig. 2.6:5–7).

קנקנים (איור 5: 3–6).— נמצאו קנקנים מטיפוס II.3.1.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:102, Fig. 42:5–7), האופייניים לתקופה הממלוכית וממשיכים להיות בשימוש גם בתקופה העות׳מאנית (Vincenz and Sion 2007:38, Fig. 11:15–24; Avissar 2009:10, Fig. 2.6:5–7).

פכים (איור 5: 7–10).— זוהו ארבעה שברים של פכים המייצגים שני טיפוסים שכיחים באתרים בני התקופה: לטיפוס האחד (מס׳ 7) צוואר בצורת משפך ישר או מעוקל חוצה, שנמצאו לו מקבילות בצפת (דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 49: 1–10) ובכפר כנא (Barbé and Shapiro 2012:67*, Fig. 6:12); ולטיפוס האחר צוואר נפוח (מס׳ 8), מעוטר לעתים בדיקור במקדחה, שנעשה לפני צריפתו (מס׳ 9), וזרבובית על הכתף (מס׳ 10). כלים דומים לשני הטיפוסים נמצאו בחורבת דנעילה (Stern 2014a:77, Fig. 4), ביוקנעם (Avissar 1996:158, Fig. XIII) ובכפר כנא (Barbé and Shapiro 2012:67*, Fig. 6:11), והם מיוחסים לטיפוס II.4.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:108, Fig. 45:4, 5).

סיר לילה (איור 5: 11).— סירי לילה דומים נמצאו בשכונת אל־ווטא בצפת (כהן 2014: *79, איור 11: 9; דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 53: 1, 2; Barbé 2014:129, Fig.18:1) וברמלה (טורגה 2011: 113, איור 19: 2).

כלי חרס מזוגגים

קערות (איור 6: 1–5).— נמצאו קערות מזוגגות בזיגוג אחיד, במגוון צורות: שפה פשוטה, זקורה או מדף; דופן מזווה, ישרה, מעוגלת פנימה או משופעת חוצה; לחלקן עיטור חריטה דק בפנים (מס׳ 2, 4, 5). הקערות מטיפוס I.4.1 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:12–18, Figs. 4; 5), והן אופייניות לתקופה. בשכונת אל־ווטא בצפת נמצא מכלול גדול של קערות מטיפוס זה (כהן 2014: *79, איור 10; דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 61: 1–8; Barbé 2014:122, Fig. 11).

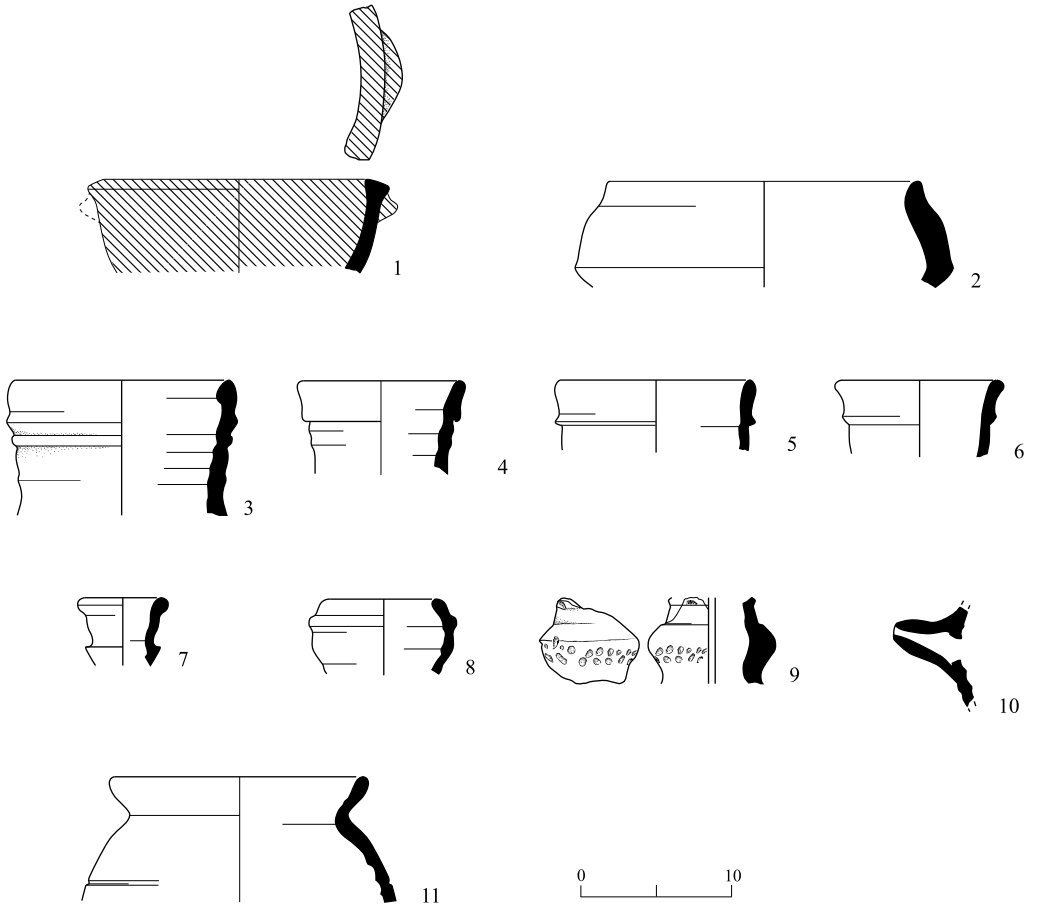

איור 5. התקופה הממלוכית: כלי חרס שאינם מזוגגים.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה עשויה ביד	202	2010/1	טין חום בהיר, ליבה אפורה, חיפוי לבן, צבע אדום מבפנים ומבחוץ
2	קערה עשויה ביד	211	2016	טין חום, חסמים חומים ושרידי קש, חיפוי בהיר בפנים, ליבה אפורה
3	קנקן	פנ״ש	פנ״ש	טין חום־אדמדם, חסמים חומים ומעט לבנים
4	קנקן	201	2067/1	טין חום־אדמדם, חסמים חומים ולבנים
5	קנקן	פנ״ש	פנ״ש	טין חום־אדמדם, חסמים חומים ולבנים
6	קנקן	202	2006/1	טין חום־אדמדם, חסמים חומים
7	פך	201	2078	טין אפור־חום
8	פך	202	2006/2	טין חום־אדמדם, סימני אפר
9	פך	201	2029/3	טין חום־אפור, ליבה אפורה, חסמים חומים ולבנים
10	זרבובית	202	2019/3	טין חום־כתום, חסמים חומים ולבנים
11	סיר לילה	202	2014/4	טין חום־כתום, חסמים לבנים וחומים

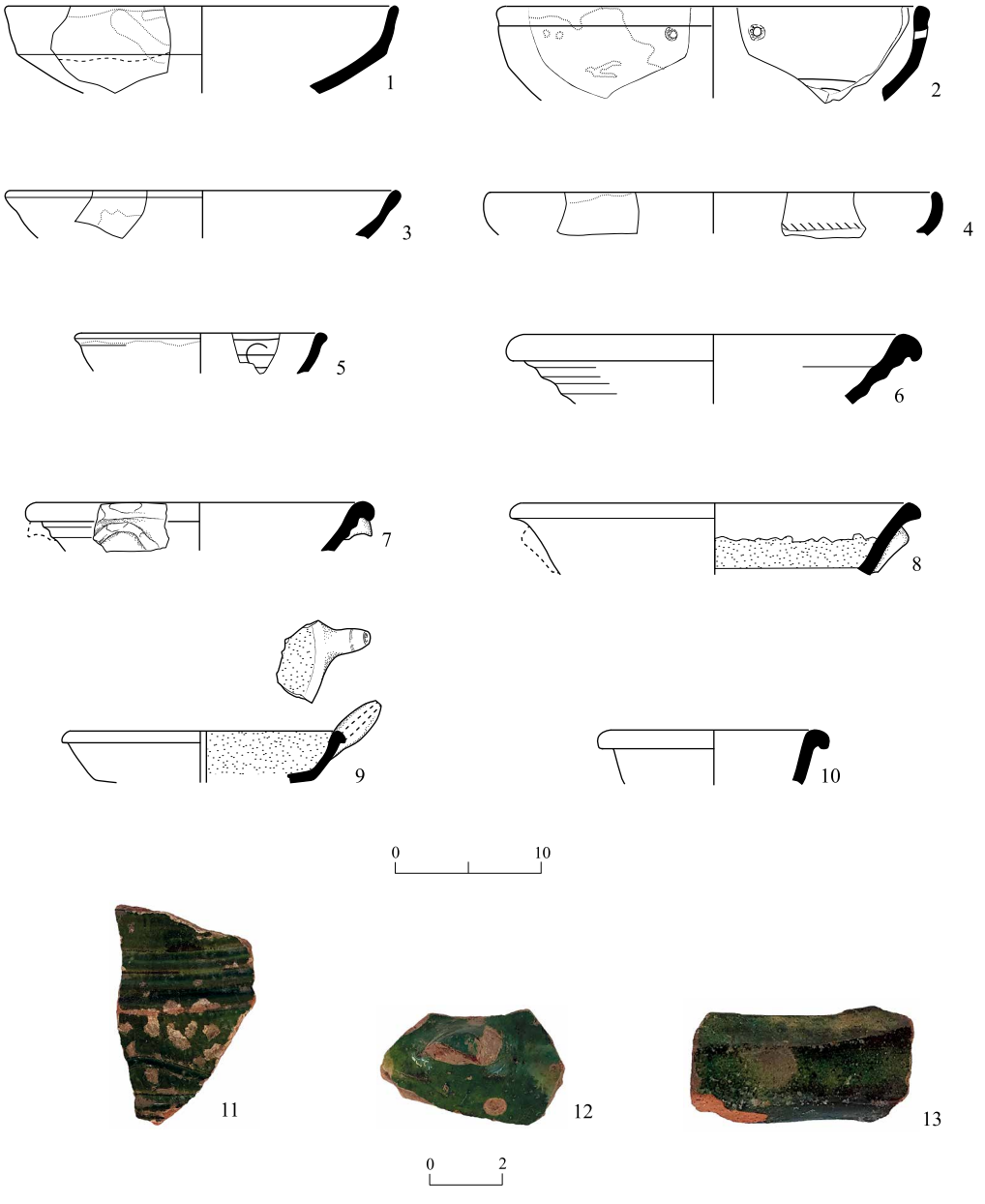

איור 6. התקופה הממלוכית: כלי חרס מזוגגים בייצור מקומי.

מחבתות (איור 6:6–9).— נמצאו מחבתות מטיפוס II.2.3.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:97 Fig. 41:6, 7), המתוארכות למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ, ואף מאוחר מכך. למחבת מס׳ 9 ידית חלולה, ומקבילות לה נמצאו בשכונת אל־ווטא בצפת (דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 58:7–9).

כלים סגורים (איור 6:10–13).— נמצאו שברי גוף של פכים, ובהם שבר מעוטר עשויי בתבנית (מס׳ 11). כלים אלה, בדומה לקערות המזוגגות, מוכרים מאתרים מהמאות הי״ג–הט״ו לסה״נ, ואף מאוחר יותר (Avissar and Stern 2005:12).

איור 6

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	200	2000/2	טין חום, חסמים חומים, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק בפנים ונזילות בחלק העליון של הדופן החיצונית
2	קערה	201	2072/1	טין חום־כהה, חסמים חומים, חיפוי לבן בפנים ועל השפה, זיגוג חום־ירקרק בפנים ועל השפה, עיטור חריטה בפנים, נזילות בחלק העליון של הדופן החיצונית
3	קערה	215	2024	טין חום, חסמים חומים, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק בפנים ונזילות בחלק העליון של הדופן החיצונית
4	קערה	201	2029/2	טין חום בהיר, חסמים חומים בהירים. חיפוי לבן בפנים ועל החלק העליון בחוץ, זיגוג חום־ירוק בפנים ועל השפה
5	קערה	202	2010/3	טין חום בהיר, חסמים חומים בהירים. חיפוי לבן בפנים ועל החלק העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים ועל השפה, עיטור חריטה בפנים
6	מחבת	202	2014/2	טין חום, חסמים חומים ולבנים, זיגוג חום בפנים עד מחצית גובה הדופן, שרידי פיח בפנים ובחוץ
7	מחבת	200	2093/1	טין חום, חסמים חומים ולבנים, זיגוג חום בפנים עד מחצית גובה הדופן, שרידי פיח
8	מחבת	200	2093/2	טין חום, חסמים חומים ולבנים, זיגוג חום בפנים עד מחצית גובה הדופן
9	מחבת	205	2101	טין חום־כתום, חסמים לבנים וחומים, זיגוג חום בפנים הכלי עד השפה
10	פך	201	2023/2	טין חום־כתום וחסמים חומים, חיפוי לבן וזיגוג ירוק בחוץ ועל השפה, זיגוג חום־ירוק בפנים הכלי
11	שבר גוף	209	2008	טין חום וחסמים חומים, חיפוי לבן בחוץ, זיגוג ירוק ועיטור תבנית בחוץ, זיגוג חום־ירוק בפנים
12	שבר גוף וידית	202	2014/6	טין חום, חסמים חומים, זיגוג ירוק עבה בחוץ
13	שבר ידית	203	2081	טין חום, חסמים חומים, זיגוג ירוק בחוץ

התקופה העות׳מאנית

בכלי החרס המיוחסים לתקופה העות׳מאנית סיר בישול, קנקנים ופכיות, קערות גדולות וקערות קטנות מזוגגות. הם נחלקים לכלים מקומיים (איורים 7, 8) ומיובאים (איור 9).

כלים מקומיים

סיר בישול עשוי ביד (איור 7:1).— סירי בישול דומים נמצאו בתענך שכבות 8–6, בירושלים, באבר־ע׳וש ובפלה, והם מתוארכים למאות הט״ז–הי״ז לסה״נ (Abu Khalaf 2009:18, Fig. 3.4:8).

קנקנים (איור 7:2–6).— נמצאו שני טיפוסי קנקנים. לטיפוס האחד שייכים קנקנים שלהם צוואר עבה, הנוטה חוצה בקו ישר או קעור, ושפה מעובה הנוטה חוצה (מס׳ 2, 3). קנקנים דומים נמצאו בירושלים ובדמשק ומתוארכים לתקופה העות׳מאנית (Abu Khalaf 2009:17–18, Fig. 3.3:4, 5). לטיפוס האחר שייכים קנקנים מס׳ 4–6: צווארם אינו גבוה, נפוח בחלקו העליון, ולהם ידיות הנמשכות מתחתית הצוואר. צורה זו של הצוואר מוכרת מקנקניות מהתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:108–109, Fig. 45:1–6), אולם בדוגמות אלה עיבוד השפה שונה, והיא מקופלת חוצה ונוטה פנימה. הכלים נמצאו במכלול ׳כלי עזה׳ מהכפר העות׳מאני בחורבת עלק ברמת הנדיב (Adrian 2000:548, Pl. II:1–5); ייתכן שהצוואר הנפוח השתמר גם

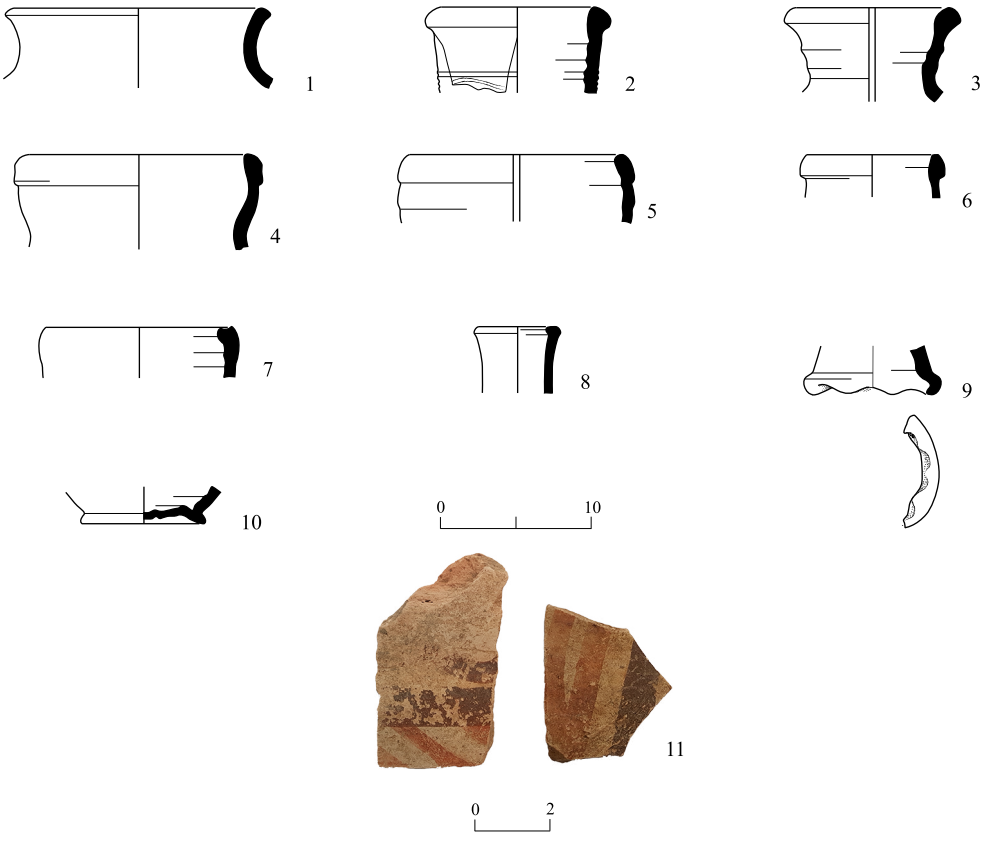

איור 7. התקופה העות׳מאנית: כלי חרס מקומיים, שאינם מזוגגים.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	סיר בישול עשוי ביד	201	2018/5	טין חום־אפור, חסמים גדולים לבנים ואפורים, קוורץ, שרידי פיח
2	קנקן	201	2094	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים וחומים
3	קנקן	214	2030	טין חום, חסמים חומים
4	קנקן	211	2021/1	טין חום־אדום, חסמים חומים ולבנים
5	קנקן	201	2067/2	טין חום־כתום, חסמים חומים ולבנים
6	קנקן	202	2010/2	טין חום־אדום
7	קנקן עזה	201	2001/2	טין אפור־חום, חסמים לבנים
8	פך עזה	201	2001/1	טין אפור
9	בסיס פך עזה	203	2020/1	טין אפור־חום חסמים אפורים
10	בסיס פך עזה	205	2076	טין אפור
11	שברי גוף של כלי ראשייה אל־פוחאר	202	2079/1, 2	טין רך חום־ורדרד, חיפוי לבן ועיטור פסים בצבע חום ואדום על הדופן החיצונית

בכלים אלה. הקנקנים היו בשימוש לצד קנקני עזה מטין אפור (ר׳ להלן), והם מיוחסים לתקופה העות׳מאנית (Avissar 2009:11–12, Fig. 2.8:7–9; ר׳ גם אבישר 2014: 140, איור 6:48).

כלי עזה (איור 7:7–10).— לקבוצת כלי עזה שייכים קנקן מס׳ 7, שלו מקבילה ביוקנעם מהתקופה העות׳מאנית (Avissar 2005:77–78: Fig. 2.26:2); שבר שפה של פך (מס׳ 8); ושני בסיסים — האחד (מס׳ 9) גבוה ושפתו מעוטרת בלחיצות בוהן שנעשו לפני שהטין התקשה כעור, והאחר (מס׳ 10) הוא בסיס טבעת נמוך. כלי עזה עשויים מטין אפור אופייניים לראשית התקופה העות׳מאנית (Rosen and Goodfriend 1993:147), והם המשיכו להיות בשימוש עד ראשית המאה הכ׳ (Adrian 2000:548). אבישר ציינה שבתל תענך הם מופיעים כבר בשכבה 6, המתוארכת לסוף המאה הט״ו – המאה הט״ז לסה״נ (Avissar 2009:9). תיארוך דומה עולה מהממצאים בסטף (Gibson, Ibbs and Kloner 1991:45–47).

כלי ראשייה אל־פוחאר (איור 7:11).— נמצאו שני שברי גוף של פכים מעוטרים בצבע שיוצרו בבית היוצר בכפר ראשייה אל־פוחאר שלמרגלות הר החרמון. לכלי מסורת ארוכת־שנים, שהחלה כנראה בתקופה העות׳מאנית הקדומה, ובמאה הי״ט היה נפוץ בצפון הארץ (Avissar 2005:78).

קערות מזוגגות (איור 8:1–10).— קבוצה זו דומה לקבוצת הקערות שנמצאו ביוקנעם ומתוארכות לתקופה העות׳מאנית, המאות הט״ז–הי״ט לסה״נ (Avissar 2005:75, Fig. 2.25). לקערות שפת מדף משופעת או מזדקרת בקצה, וזיגוג אחיד ועבה המתקלף לעתים. הקערות מזוגגות בגוונים חזקים של חום־צהוב או ירוק, המכסים את הכלי מבפנים ומבחוץ (מס׳ 1–6). קערה מס׳ 7 מעוטרת בפס חום בפנים, ולקערה מס׳ 8 שפה מזדקרת בקצה ומעוטרת בעיטור בהון (השוו Avissar 2005:75. Fig. 2.25:1, 7, 8). קערות אלה מתאפיינות בבסיס דמוי טבעת מדורגת ומעוטרת בעיטור בהון (מס׳ 9, 10); כלים דומים נמצאו ביוקנעם (Avissar 2005:75, Fig. 2.25:4).

קערות גדולות ופתוחות (איור 8:11–14).— הקערות שייכות לטיפוס מקומי, ולהן דופן קעורה פנימה ושפה מקופלת, מוארכת שחתכה משולש. הן מזוגגות בזיגוג דק, בגוון חום או ירוק כהה, ואופייניות לתקופה העות׳מאנית, למשל בעכו (Edelstein and Avissar 1997:132, Fig. 1:14), ביוקנעם (Avissar 2005:75–76, Fig. 2.25:15) ובצפת.[4] לקערה מס׳ 14 דופן משופעת חוצה ושפה מוארכת, מעובה ומקופלת חוצה (ר׳ Vincenz and Sion 2007:49. Fig. 16:5, 6).

כלי ייבוא

בחפירה נמצאו 15 שברים קטנים של כלי חרס, בעיקר קערות, שיובאו מסוריה, טורקייה ואיטליה. תאריכם סוף המאה הט״ו – המאה הט״ז לסה״נ.

קערות ופך (איור 9:1–8).— קערה מס׳ 1 ובסיס פך מס׳ 2 הם מטיפוס I.1.3.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:27, Fig. 9:4–11, Pl. IX:1, 2). הם עשויים מטין רך, ויוצרו במרכזים בסוריה ובמצרים בתקופה הממלוכית, המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ. כלים דומים נמצאו בצפת (Barbé 2014:124, Fig. 14:1, 2) ובבית שאן (אבישר 2014: 124, איור 39:1), שם נמצאה כמות גדולה של קערות. קערה מס׳ 3, העשויה אף היא טין רך, שייכת לקבוצת כלים שיוצרו באיזניק שבצפון־מערב טורקייה (Iznik IIB Ware), המתוארכים

[4] החפירות נערכו בידי המחברת וטרם פורסמו (הרשאות מס׳ A-7639, A-7932).

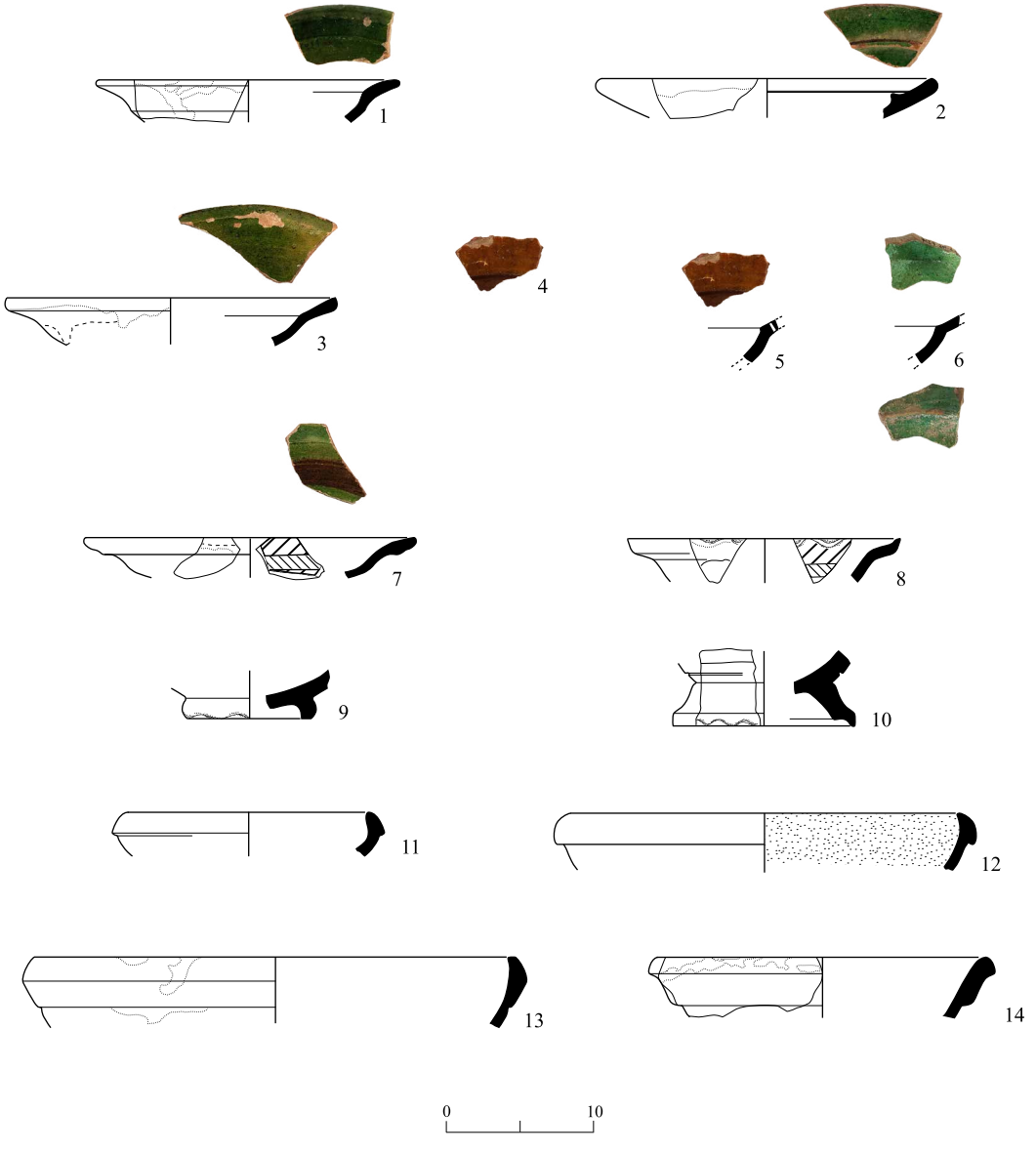

איור 8. התקופה העות׳מאנית: כלי חרס מקומיים, מזוגגים.

לסוף המאה הט״ו – המאה הט״ז לסה״נ. כלים דומים נמצאו בשכונת אל־ווטא בצפת (Stern 2014b:146, Fig. 1:12–14). קערה מס׳ 4 מעוטרת בעיטור המחקה שיש מבפנים ומבחוץ. קערות מטיפוס זה נקראות Polychrome Marbled Ware, והן יוצרו בצפון איטליה, בפיזה, ומשם נפוצו לארצות אגן הים התיכון, ואף לצפון אירופה; הקערות מתוארכות לסוף המאה הט״ו – המאה הט״ז לסה״נ (Vroom 2005:164, Fig. 12:1–3). בארץ הן נמצאו בעכו (Edelstein and Avissar 1997:130, Fig. 1:8), בשכונת אל־ווטא בצפת (Stern 2014b:146: Fig. 1:4) וביוקנעם (Avissar 2005:75–76, Fig. 2.25:10, Pl. 2:15). שברי קערות מס׳ 5–8 הן מטיפוס Polychrome Sgraffito Ware, שיובאו ממרכזים שונים בצפון איטליה (Avissar and Stern

◀ איור 8

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	202	2014/5	טין חום־כתום, חסמים חומים, חיפוי לבן בפנים ועל השפה, זיגוג ירוק עבה בפנים הכלי ועל השפה, נזילות זיגוג בחלק העליון של הדופן החיצונית
2	קערה	203	2007	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק בפנים, על השפה ובחלק העליון של הדופן החיצונית, עיטור חריטה דק צבוע בחום בשוליים הפנימיים של שפת המדף
3	קערה	202	2014/1	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק מתקלף בפנים, על השפה ובחלק העליון של הדופן החיצונית
4	קערה	203	2011/1	טין חום, חסמים חומים, זיגוג חום מלא מבפנים ומבחוץ
5	קערה	201	2018/1	טין חום, חסמים חומים, זיגוג חום מלא מבפנים ומבחוץ
6	קערה	201	2018/2	טין חום, חסמים חומים, זיגוג ירוק מתקלף מבפנים ומבחוץ
7	קערה	202	2006/3	טין חום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק בפנים ופס חום עבה, זיגוג ירוק על השפה ונזילות בחלק העליון בדופן החיצונית
8	קערה	202	2014/3	טין חום בהיר, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון של הדופן החיצונית, זיגוג ירוק וחום בפסים מבפנים, השפה מעוטרת בעיטור בהון
9	בסיס קערה	202	2002	טין חום־ורדרד, זיגוג ירוק בפנים
10	בסיס קערה	211	2021/2	טין חום, זיגוג ירוק בפנים
11	קערה גדולה	204	2026	טין חום־כתום, חסמים חומים
12	קערה גדולה	201	2009	טין חום־כתום, חסמים לבנים, זיגוג חום־ירקרק בפנים הכלי ונוזלי על השפה ובחלק העליון של הדופן החיצונית
13	קערה גדולה	200	2000/1	טין חום־כתום חסמים לבנים, זיגוג חום בפנים הכלי עד השפה ונוזלי בחלק העליון של הדופן החיצונית
14	קערה גדולה	202	2014/7	טין חום־כתום, חיפוי וזיגוג ירוק לא אחיד

(2005:72–75, Figs. 31, 32). ייצורם של כלים אלה החל במאה הי״ג לסה״נ, נמשך במאה הי״ד לסה״נ ונפוץ במאות הט״ו–הט״ז לסה״נ כאשר החלו לייצאם למזרח הים התיכון כמוצרי לוואי לסוחרים שהגיעו לעכו לקנות מוצרים מקומיים כמו כותנה (Stern 2014b:149). הקערות היו הטיפוס השכיח בכלי החרס שיובאו למזרח התיכון, ובארץ הן נמצאו במרכזים העירוניים הגדולים של התקופה, כמו בשכונת אל־ווטא בצפת (דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 71; Barbé 2014:126, Fig. 15), בירושלים, ברמלה, בכפר כנא ובישובים רבים נוספים (Stern 2014b:145).

שברי גוף מעוטרים (איור 9: 9–15).— נמצאו שני שברים של פכים מטיפוס כלי מיוליקה (Maiolica Ware). כלים אלה יוצרו בכמה מרכזים בצפון איטליה בסוף המאה הט״ו – המאה הט״ז לסה״נ (Vroom 2005:147, Fig. 4.1), ומשם נפוצו לאירופה ולארצות הים האגאי. כלים אלה נדירים באזורנו; שבר אחד נמצא בשכונת אל־ווטא בצפת (Stern 2014b:146: Fig. 1:5, 6). כן נמצאו חמישה שברים של קערות פורצלן מתקופת מינג (מס׳ 11–15). כלים אלה נדירים בארץ אף הם, והם מתוארכים למחצית הראשונה של המאה הי״ד עד סוף המאה הט״ז לסה״נ (Avissar and Stern 2005: Type I.12.2, 78, Fig. 5, Pl. XXIV:8). דוגמות מעטות להם נמצאו בשכונת אל־ווטא בצפת (דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 72).

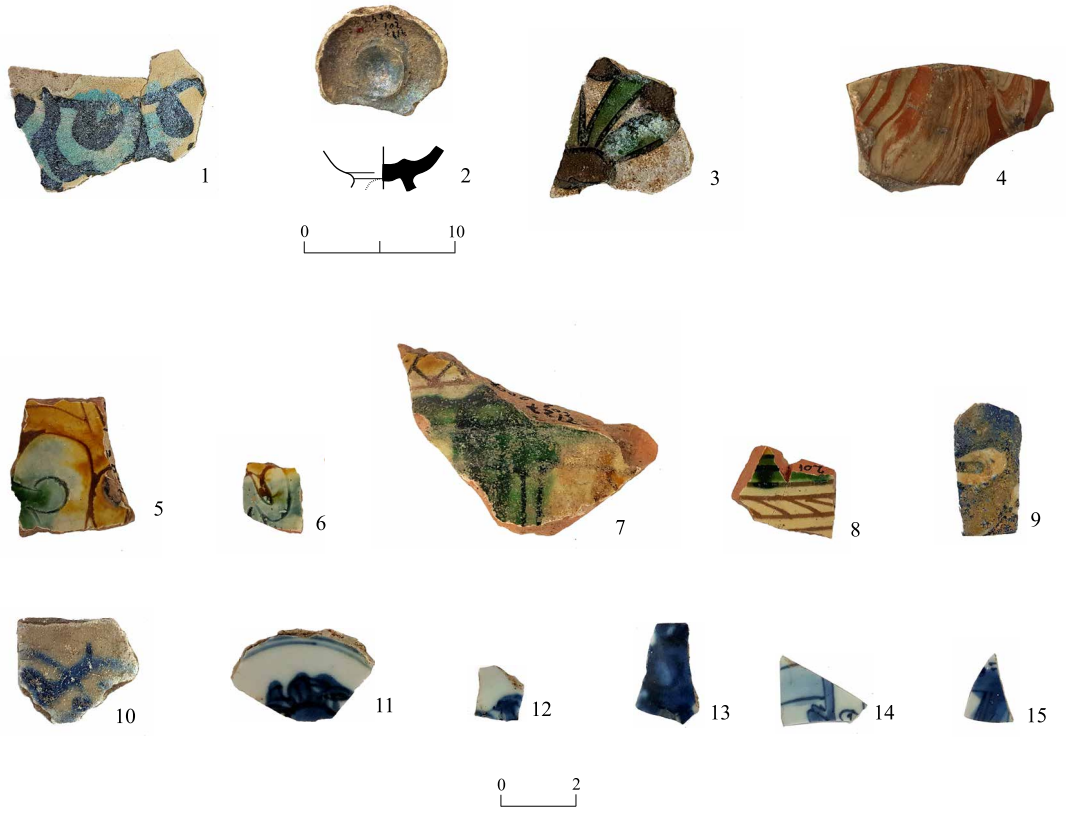

איור 9. התקופה העות׳מאנית: כלי יבוא.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	201	2027	טין לבן, עיטור צמחי בכחול מתחת לזיגוג אלקלי שקוף בצבע טורקיז מבפנים ומבחוץ, למעט הבסיס
2	בסיס פך	201	2029/1	טין לבן, זיגוג שקוף, עיטור צמחי בכחול ובתכלת מבפנים ומבחוץ למעט הבסיס
3	קערה	201	2023/3	טין לבן, חיפוי לבנבן, בדופן החיצונית עיטור פרח מתחת לזיגוג שקוף, מילוי בירוק ובחום, מתאר מודגש בקו שחור
4	קערה	203	2025	טין חום־אדום, מעוטר בערבוב של צבעים חום ולבן מבפנים ומבחוץ
5	קערה	201	2029/4	
6	קערה	203	2011/2	טין חום־אדמדם, מחופה לבן ומעוטר מבפנים ומבחוץ בחריטה ובצבעים ירוק וצהוב־חום, זיגוג שקוף
7	קערה	203	2025	טין חום־אדמדם מנופה היטב, חיפוי לבן מבפנים ומבחוץ, עיטור חריטה מודגש בצבע ירוק וצהוב מבפנים ומבחוץ
8	קערה	210	2033	טין חום־ורדרד, חיפוי לבן, עיטור חריטה, צביעה בהתזה בירוק ובצהוב־חום, זיגוג שקוף מבפנים
9	שבר גוף	203	2093/3	טין לבן, עיטור בכחול מבפנים, זיגוג בהיר מבפנים
10	שבר גוף	201	2078	טין לבן, עיטור כחול מבפנים, זיגוג בהיר מבפנים
11	שבר גוף	201	2006/3	טין פורצלן לבן, זיגוג שקוף מבפנים ומבחוץ, עיטור כחול מתחת לזיגוג מבחוץ
12	שבר גוף	202	2006/4	טין פורצלן לבן, זיגוג שקוף מבפנים ומבחוץ, עיטור כחול מתחת לזיגוג מבחוץ
13	שבר גוף	201	2018	טין פורצלן לבן, זיגוג שקוף מבפנים ומבחוץ, עיטור כחול מתחת לזיגוג מבחוץ
14	שבר גוף	201	2018/3	טין פורצלן לבן, זיגוג שקוף מבפנים ומבחוץ, עיטור כחול מתחת לזיגוג מבחוץ
15	שבר גוף	202	2018/4	טין פורצלן לבן, זיגוג שקוף מבפנים ומבחוץ, עיטור כחול מתחת לזיגוג מבחוץ ועל הבסיס

ממצאים אחרים

חפצי מתכת (איור 10)

בחפירה נמצאו שתי טבעות ברונזה שלהן לוח סגלגל: בטבעת מס׳ 1 הלוח מעוטר במעגלים חד־מרכזיים, ובטבעת מס׳ 2 הלוח חלק. טבעות דומות נמצאו ביוקנעם, והן מתוארכות לתקופה הממלוכית, המאות הי״ב–הט״ו לסה״נ (Avissar 1996: No. 59). לאבזם מס׳ 3 מקבילה בכפר העות׳מאני שבחורבת עלק (Adrian 2000:564, Pl. VIII:5). פריט מס׳ 4 הוא לוחית ברזל מלבנית, מחוררת, כנראה גם כן אבזם. פריטים מס׳ 5, 6 הם חישוקי ברזל (2.5–1.5 ס״מ קוטר; השוו Adrian 2000:564, Pl. VIII:4). למסמרים מס׳ 7–10 (7.0–5.5 ס״מ אורך) ראש גדול (3.0–2.5 ס״מ) ושטוח, בדומה למסמרים שנמצאו בשכונת אל־ווטא בתקופה הממלוכית (דללי־עמוס וגצוב תש״ף: איור 76).

איור 10. חפצי מתכת.

מס׳	הפריט	לוקוס	סל
1	טבעת	215	2110
2	טבעת	215	2103
3	אבזם	202	2019/1
4	לוחית	201	2072
5	טבעת חישוק	202	2019/2

מס׳	הפריט	לוקוס	סל
6	טבעת חישוק	211	2060
7	מסמר	201	2072
8	מסמר	203	2020/2
9	מסמר	205	2112/2
10	מסמר	205	2112/1

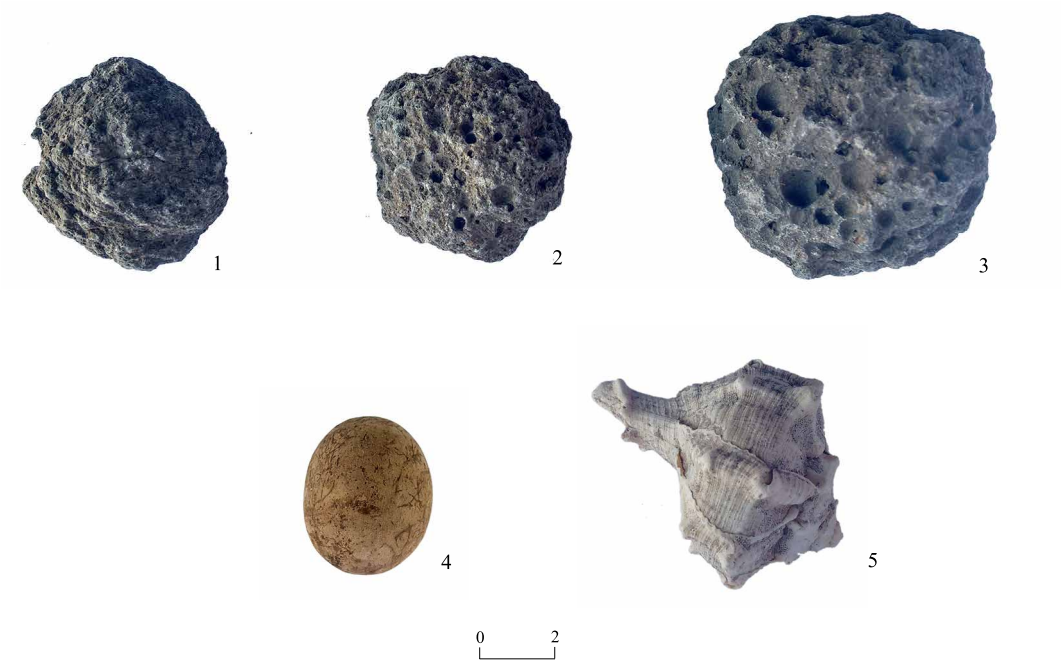

איור 11. משקולות אבן וצדפת ארגמון.

מס׳	הפריט	חומר	לוקוס	סל	משקל (גרם)
1	משקולת אבן	בזלת	201	2059	95
2	משקולת אבן	בזלת	202	2010	95
3	משקולת אבן	בזלת	205	2095	182
4	משקולת אבן	גיר			
5	צדפת ארגמון		216	2061	

משקולות אבן(?) וצדפת ארגמון (איור 11)

נמצאו שלוש אבנים מעוגלות מבזלת (מס׳ 1–3) ואבן אחת מגיר (מס׳ 4); ייתכן ששימשו משקולות מדידה. כן נמצאה צדפת ארגמון (מס׳ 5).

סיכום

הממצאים שנחשפו למרגלות המצודה מלמדים על פעילות אנושית ערה במקום. על פי המטבעות וכלי החרס אפשר לקבוע שהפעילות נמשכה משלהי התקופה הממלוכית, לאורך התקופה העות׳מאנית ועד ראשית המאה כ׳, תחילת המנדט הבריטי בארץ; פרק זמן זה תואם את המידע העולה מהמקורות ההיסטוריים.[5]

הממצאים שנחשפו בחפירה הם שרידים לפעילות המסחרית שהתנהלה באתר ומשמשים עדות חומרית לעסקים הבין־לאומיים שהתקיימו בשוק גדול שדמה ליריד אירופי (Buckingham 1821:456–457). במכלול

[5] יש לציין שהממצאים בחפירה אינם מלמדים על אופן השימוש במצודה או בח׳אן בתקופות אלה, והמידע מהמקורות ההיסטוריים עדיין לא אושש בחפירות שיטתיות (ר׳ Cytryn-Silverman 2010a:145–146).

כלי החרס כלים מייצור מקומי לצד קערות מיובאות מסוריה, טורקייה ואיטליה, ואף מסין. מכלולים דומים נמצאו במרכזים עירוניים חשובים כמו עיר המחוז צפת, בית שאן, יוקנעם ורמלה. זאת הפעם הראשונה שנמצא מכלול כזה בתחנת דרכים בפנים הארץ. כלים אלה הובאו לארץ בידי סוחרים ונציאניים, שהגיעו לנמל עכו לרכוש תוצרת חקלאית, בעיקר כותנה, ונמכרו לסוחרים מקומיים שהפיצו אותם במרכזים הגדולים ברחבי הארץ ובסוריה (Stern 2014b:149). נוסף לכלי שולחן מרהיבים, הביאו עימם הסוחרים גם מנהגים חברתיים חדשים מאירופה, כגון עישון המקטרת. מכלול המקטרות שנמצא בחפירה (ר׳ Shapiro, this volume) מייצג את טווח הזמן מראשית הופעתם במזרח התיכון באמצע המאה הי״ז לסה״נ, עד ראשית המאה הכ׳, ומתאים לטווח הזמן שבו פעל השוק. ממצא המקטרות בח׳אן א־תוג׳אר מלמד על מרכזיותו בנתיבי הסחר באימפריה העות׳מאנית. במפגשם השבועי בשוק המרכזי בח׳אן א־תוג׳אר, התאספו במקום תושבים רבים מהכפרים ומהערים בסביבה, והסוחרים הפיצו את תרבות העישון בעת שתיית הקפה (Porter 1889:170).

בממצא הארכיאוזואולוגי נמצאו עצמות סוסים, גמלים, בקר, צאן וכלבים. הד לממצא זה נמצא בתיאוריהם של נוסעים/חוקרים שציינו שהסוחרים והאיכרים המקומיים הגיעו לשוק רכובים על סוסים וגמלים וסחרו בכבשים ובעיזים, ובעיקר בבקר. עדויות לצריכת בשר מבקר ומצאן ששחט קצב מומחה מלמדים על תזונתם של הסוחרים. עדויות נוספות מלמדות על כך שבימי השוק הסואנים היו כלבים שהתרוצצו בין הסוחרים והצטרפו בנביחות להמולה (Buckingham 1821:456–457).

השוק בח׳אן א־תוג׳אר היה צבעוני, רועש ותוסס, ודמה בגודלו, בסחורותיו ובהמולתו לשווקים ידועים באירופה בתקופה זו כפי שמתאר ביומן מסעו התייר/חוקר וילסון (Wilson 1880:57):

> ...ביום בו מתקיים השוק כל האזור מתמלא באוהלים, גמלים, סוסים וחמורים כבשים, עיזים ובקר, אנשים, נשים וטף איכרים, ערבים ויהודים. רעש וקולות אנשים ביחד עם נביחות כלבים. קונים, מוכרים ומחליפים עד לסוף היום... רוב המסחר הוא סחר חליפין. ערבים שבאים מרחוק, איכרים ותושבי היישובים יכולים לחדש את ההספקה שלהם לאוהליהם לבתיהם ולשדותיהם...

הפליא להמחיש זאת הנוסע־הצייר האנגלי ברטלט במכחולו בשנת 1842 (איור 12).

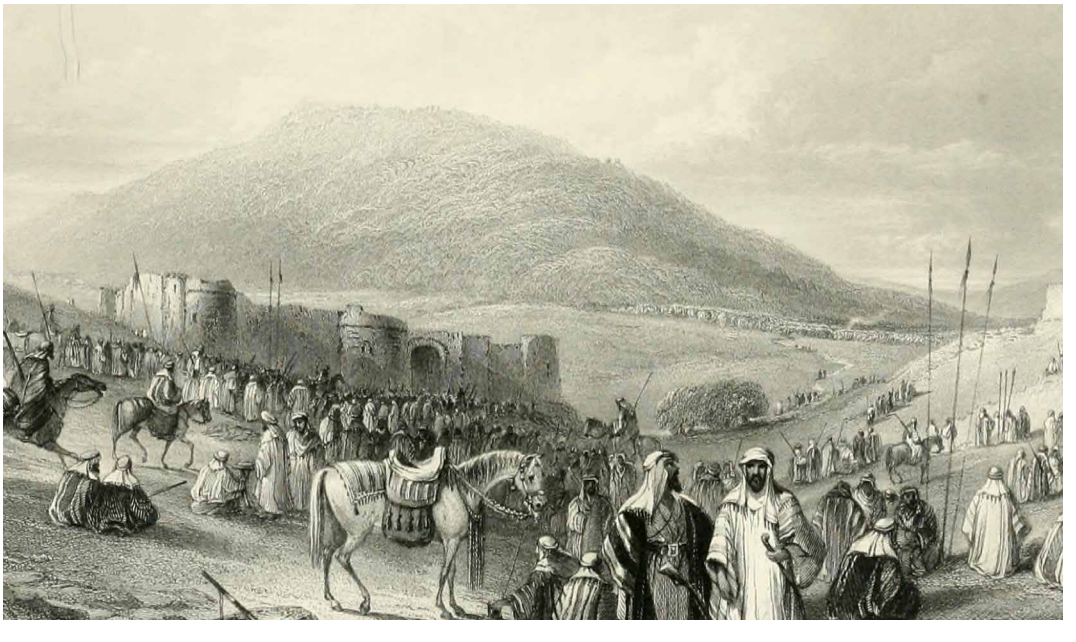

איור 12. השוק בח׳אן א־תוג׳אר בציור של ברטלט (מתוך Stebbing 1847: Pl. 230).

הפניות

אבישר מ׳ 2014. הממצא הקרמי מהתקופות הרומית המאוחרת עד העות׳מאנית מבית שאן (אכסניית הנוער). **עתיקות** 77: 65–146.

אהרוני י׳ 1987. **ארץ־ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית**. ירושלים.

גל צ׳ 1983. ח׳אן א־תוג׳אר. **קדמוניות** 62: 63–92–94.

גרן ו׳ תשמ״ה. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 6: **הגליל** (א) (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פריס 1880, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דללי־עמוס ע׳ וגצוב נ׳ תש״ף. שרידים מהתקופה הממלוכית ברובע אל־ווטה, צפת. **עתיקות** 97: *1–*95.

וילנאי ז׳ תשל״ו. ח׳אן א־תוג׳אר. **אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל** ג. תל אביב. עמ׳ 2133–2134.

טורגה ח׳ 2011. שרידי מבנים ומחסני בית יוצר(?) מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית ברמלה. **עתיקות** 67: 91–118.

כהן מ׳ 2014. שרידים מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית בח׳ארת אל־וואטה, צפת. **עתיקות** 78: *73–*85.

לונץ א״מ 1895–1902. **לוח ארץ ישראל: מבחר מאמרים** א׳. אריאל.

מוקארי ע׳ וגל צ׳ 1998. ח׳אן א־תוג׳אר (חנות תגרים) — חפירות בדיקה. **עתיקות** 36: *47–*55.

מרום נ׳ כרך זה. עצמות בעלי החיים מהשוק בחנות תגרים (מח׳אן א־תוג׳אר) .

ציטרין־סילברמן ק׳ 2006. תחנות הדרכים (ח׳אנים) בארץ־ישראל בתקופה הממלוכית. **קדמוניות** 132: 66–77.

שטרן א׳ 1997. **ח׳אנים: דרכים ופונדקים**. ירושלים.

Abu Khalaf M. 2009. The Ottoman Pottery of Palestine. In B.J. Walker ed. *Reflections of Empire: Archaeological and Ethnographic Studies on the Pottery of the Ottoman Levant.* Boston. Pp. 15–21.

Adrian J.B. 2000. Pottery and Small Finds from the Late Ottoman Village and the Early Zionist Settlement. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 547–580.

Al-Nu‘aymi, Abd al-Qadir b. Muhammmad (d. 927/1521). *Al Dāris fī Tārīkh al-madāris* (2 vols.) (Ja‘far al-Hasani ed.). Cairo 1988.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. 2005. The Pottery. In M. Avissar. *Tel Yoqne‘am: Excavations on the Acropolis* (IAA Reports 25). Jerusalem. Pp. 35–78.

Avissar M. 2009. Ottoman Pottery Assemblages from Excavations in Israel. In B.J. Walker ed. *Reflections of Empire Archaeological and Ethnographic Studies on the Pottery of the Ottoman Levant*. Boston. Pp. 7–14.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Barbé H. 2014. Mamluk and Ottoman Remains in the al-Wata Quarter, Safed (Ẓefat). *‘Atiqot* 78:113–137.

Barbé H. and Shapiro A. 2012. Remains of the Mamluk and Ottoman Periods at Kafr Kanna. *‘Atiqot* 72:57*–84*.

Buckingham J.S. 1821. *Travels in Palestine, through the Countries of Bashan and Gilad, East of the River Jordan: Including a Visit to the Cities of Geraza and Gamala in the Decapolis.* London.

Burckhardt J.L. 1822. *Travels in Syria and the Holy Land* (W.M. Leake ed.). London.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1881. *The Survey of Western Palestine* I: *Galilee*. London.

Cytryn-Silverman K. 2010a. The Ceramic Evidence. In O. Gutfeld. *Ramla: Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 97–211.

Cytryn-Silverman K. 2010b. *The Road Inns (Khāns) of Bilād al-Shām* (BAR Int. S. 2130). Oxford.

Edelstein G. and Avissar M. 1997. A Sounding in Old Acre. *ʻAtiqot* 31:129–136.

Gal Z. 1985. Khan Et-Tuggar: A New Look at a ʻWestern Surveyʼ Entry. *PEQ* 117:69–75.

Gibson S., Ibbs B. and Kloner A. 1991. The Sataf Project of Landscape Archaeology in the Judaean Hills: A Preliminary Report on Four Seasons of Survey and Excavation (1987–89). *Levant* 23:29–54.

Heyd U. 1960. *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615: A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*. Oxford.

Karmon Y. 1960. An Analysis of Jacotin's Map of Palestine. *IEJ* 10:244–253.

Lee M., Raso C. and Hillenbrand R. 1992. Mamelük Caravanserais in Galilee. *Levant* 24:55–94.

Petersen A.D. 2001. *A Gazetteer of Buildings in Muslim Palestine* 1 (BAMA 12). Oxford.

Porter J.L. 1889. *"Through Samaria" to Galilee and the Jordan: Scenes of the Early Life and Labours of Our Lord.* London.

Roger E.E. 1664. *La Terre Sainte*. Paris.

Rosen S.A. and Goodfriend G.A. 1993. An Early Date for Gaza Ware from the Northern Negev. *PEQ* 125:143–148.

Shapiro A. This volume. Ottoman Tobacco Pipes from Khan et-Tujjar.

Stebbing H. 1847. *The Christian in Palestine: Or Scenes of Sacred History Historical and Descriptive; Illustrated from Sketches Taken on the Spot, by W.H. Bartlett*. London.

Stern E.J. 2013. The Fatimid, Crusader and Mamluk–Early Ottoman Ceramic Finds from the ʻAkko Marina: Some Insights into Medieval Maritime Activity. *ʻAtiqot* 76:139–168.

Stern E.J. 2014a. The Crusader, Mamluk and Early Ottoman-Period Pottery from Khirbat Dinʻila: Typology, Chronology, Production and Consumption Trends. *ʻAtiqot* 78:71–104.

Stern J.E. 2014b. Imported Pottery from the Late Mamluk and Ottoman Periods at the al-Wata Quarter, Safed (Ẓefat). *ʻAtiqot* 78:143–151.

Tshelebi. ʻEvliya Tshelebi's Travels in Palestine IV (St.H. Stephan trans.; Notes by L.A. Mayer). *QDAP* 6 (1938):84–97.

Vincenz A. de and Sion O. 2007. Two Pottery Assemblages from Khirbat el-Niʻana. *ʻAtiqot* 57:21–52.

Vroom J. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean (7th to 20th Century): An Introduction and Field Guide.* Utrecht.

Wilson C.W. 1880. *The Land of Galilee and the North: Including Samaria, Haifa, and the Esdraelon Valley* (rev. ed. 1975). Jerusalem.

A MAMLUK- AND OTTOMAN-PERIOD MARKETPLACE AT KHAN ET-TUJJAR

EDNA DALALI-AMOS

(PP. 37*–55*)

In the summer of 2014, a salvage excavation was conducted at the southeastern foot of the citadel west of Khan et-Tujjar, located near the Bet Qeshet Junction on the 'Afula-Golani road, in Lower Galilee (map ref. 23868/73641; Fig. 1).

An occupation level (Fig. 2), comprising a light compacted soil, and remains of hearths (Figs. 3, 4) were exposed. These contained many finds dated by coins and pottery vessels to the Mamluk and Ottoman periods, the fifteenth–eighteenth centuries CE. These finds are remnants of the centuries-old marketplace known from historical sources and travelers' and explorers' diaries, who traveled throughout Syria and Israel during the Mamluk and Ottoman periods, as well as from edicts (*firman*) on behalf of the Ottoman government.

Two main roads passed through this location: one connecting Damascus in the north and Cairo in the south, and the other, connecting Jordan in the east with Acre on the coast in the west (Darb al-Hawarna). This crossroad served as a meeting place for merchants. At the end of the Mamluk period, a khan was built on site, and apparently later, the citadel was built. These provided the merchants, passers-by and their horses with accommodation and food supply, offering them protection and security. Khan et-Tujjar became a well-known meeting place and road station, and a lively and bustling marketplace developed in the area between the khan and the citadel, expanding over the years. The marketplace operated once a week for centuries, even after the khan and citadel had been long abandoned and left in ruins.

The rich finds attest to an international commercial activity resembling a European fair. The pottery assemblage compised domestic vessels (Figs. 5–8) and imported ones, mainly bowls imported from Syria, Turkey, Italy, Spain and even China (Fig. 9). This assemblage is similar to those uncovered in contemporary important urban centers, such as Ẓefat, the district city, Bet She'an, Yoqne'am and Ramla. This is the first time that such an assemblage has been found at a road station inland. Some of these vessels were brought by Venetian merchants, who arrived at the port of Acre to buy local agricultural products, mainly cotton, and were sold to local merchants who distributed them to major centers throughout Israel and Syria. Metal objects (Fig. 10), such as nails and rings, and other finds, such as stone weights and a morex of *Hexaplex trunculus* (Fig. 11), were also found.

In addition to the spectacular tableware, the merchants also introduced one of the new social customs that developed in Europe—smoking pipes. The pipes date from the beginning of their appearance in the Middle East, in the mid-seventeenth century CE, up to the beginning of the twentieth century (see Shapiro, this volume), spanning the period that the market functioned. The presence of early pipes at the site indicates the centrality of the khan and the market next to it on the trade routes of the Ottoman Empire.

The zooarchaeological finds (see Marom, this volume) are echoed in the descriptions of travelers and researchers, who noted that the local merchants and farmers came to the market riding horses and camels, and traded in sheep, goats and especially cattle; the dogs ran around the market and joined the commotion in their barking.

The marketplace of Khan et-Tujjar was colorful, noisy and vibrant, and did not fall short in size, merchandise and bustle of other well-known European marketplaces (Fig. 12). It existed for several centuries until it was abolished at the beginning of the twentieth century.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Naḥal Bet Qeshet, looking south.
Plan 1. Plan and section.
Plan 2. Section stretching from the citadel to the hearth (L215), looking north.
Fig. 3. Occupation level (L205, L211, L216) and hearth (L215), looking north.
Fig. 4. Occupation level, looking south.
Fig. 5. Mamluk-period pottery: unglazed vessels.
Fig. 6. Mamluk-period pottery: locally produced glazed vessels.
Fig. 7. Ottoman period-pottery: locally produced unglazed vessels.
Fig. 8. Ottoman period-pottery: locally produced glazed vessels.
Fig. 9. Ottoman period-pottery: imported vessels.
Fig. 10. Metal objects.
Fig. 11. Stone weights and a *Hexaplex trunculus* morex.
Fig. 12. The marketplace at Khan et-Tujjar in a painting by the English painter W.H. Bartlett, 1842 (see Stebbing 1847: Pl. 230).